

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON: ARS PHILOLOGIAE

Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitívizmus öröksége. Pécs, Pannónia Könyvek, 1994. 185 l.

A pozitívizmusnak az újabb időkben mind rosszabb a híre, egyre kevesebb a becsülete, s félő, hogy nem is jutott el még értékelésének a mélypontjára. E hajdan oly nagy vonzású, egyetemesnek tetsző tudományos irányzat neve napjainkban szinonimájává, ekvivalensévé vált mindannak, miről csak irtózáttal elegy megvetéssel képes nyilatkozni a magára adó, modern irodalmár: a lapos, fantáziátlan anyaggyűjtögetésnek, a kisszerű, távlattalan ténykultusznak, a metafizikai fogékonyság teljes hiányának, a metodológiai műveltségnek, az autentikus műelemzésre való alkalmatlanságnak s még sok egyébnek. Valamikor úgy látszott: a pozitívizmus a tudomány, az egyedül lehetséges és üdvözítő, ma sokaknak úgy látszik: a pozitívizmus kis híján egyenlő az obskurantizmussal. A *pozitívista* minősítés mostanában a legsúlyosabb vádak egyike, kimeríti a becsületsejtés fogalmát, rang- és hitelfosztást jelent, s az így megbélyegzett csak szárandóan komikus lényként, afféle páriaként tengődhet a továbbiakban a szakmai élet periferiáján. Ne tagadjuk: ily mértékű leértékelődésen az utóbbi másfél évszázad egyetlen irodalomtudományi irányzata sem ment át, a pozitívizmust váltó – s vele mégis összezővődő – szellemtörténet kivált nem, hiszen előfutára volt a ma diadalmasan feltörő hermeneutikának.

Bármilyen furcsa fejlemény is ez, végső soron nincsen benne semmi meglepő: nem először (s aligha utoljára) esett meg a tudomány(ok) történetében. „Korontként – figyelmeztet Németh G. Béla – [...] egyes irányok és módszerek előtérbe kerülnek s árnyékba vonják a többieket. Divattá válnak, s fölkapott képviselőiket gyakran kísérti a veszély, hogy a többi módszer alkalmazóit s ágazat

művelőit konzervatívnak vagy egyenesen maradinak bélyegezzék.” S ugyanő mondja, ugyanott, egyértelműen a pozitívizmus örökségének mai megítélésére utalva: „A filológiai kutatást ugyan a legförlengzőbb irodalomtudományi irányok sem tartják fölöslegesnek, ám nem egy hívük alárendű, a többire nem képesek foglalatosságának tekinteni azt” (vö.: Németh G. Béla: *Nagy Miklós hetvenedik évére*. – In *Egy évszázad vonzásában* [Tanulmányok Nagy Miklós tiszteletére]. *Studia Litteraria*, Tomus XXXIII. Debrecen, 1995. 5.).

Mindezt előre kellett bocsanunk, hogy ne önmagában, hanem nagyobb összefüggésbe illesztve szemlélhessük Bogoly József Ágoston Tolnai Vilmoskönyvét, s valódi érdeme szerint szólhassunk róla. Mondjuk ki máris: véleményünk e monográfiáról ugyanolyan ambivalens, mint amilyen ellentmondásos viszonyban a szerző is áll tulajdon tárgyával és hőisével; írásunkban így egyazon intenzitással, bár korántsem azonos terjedelemmel lesz jelen a méltánylás és a bírálat szövege. A dolog természetéből következik, hogy a polemikus megjegyzéseket indokoljuk bővebben, nem az elismerőket.

Bogoly József Ágoston témaválasztása egymagában is öröndetes és dicséretes. Szembe kell néznünk, számat kell vetnünk a pozitívizmus szellemi örökségével, kivált, hogy e hagyomány jelenünkbe ér, nemkülönben értelmeznünk s értékelnünk kell az irányzat legjelesebb honi képviselőinek életművét, főleg, ha oly méltatlanul hullt a feledésbe, mint például a Tolnai Vilmosé. Ennek a fölöttébb időszerű, ámde bonyolult és nehéz munkának az elvégzésére a szerzőt érdeklődése, fogékonysága és elméleti készsége egyaránt alkalmassá teszi. Bogoly József Ágoston

hosszabb ideje foglalkozik a XIX. század második felének és a századfordulónak az irodalomkritikai gondolkodásával, valamint az irodalomtörténeti irányzatok problematikájával, s nem túloz, amidőn kijelenti: e könyvében a számára elérhető hazai és külföldi szaktudományos fejtegetések minden fontos tanulságát fölhasználta (10.). Avatottságához ekként aligha fér kétség, olvasottsága pedig valóban imponáló: a monográfia végén található jegyzetanyag és a könyvészeti rész együttesen félszáz oldalra rúg, vagyis többre, mint a munka terjedelmének egynegyede. A szerző – kitészik tüstént okfejtéséből, terminológiájából – a hermeneutikai iskola neveltje és elkötelezettje, ez irányzat szemszögéből és módszereivel fogja vallatóra a pozitívizmus és Tolnai Vilmos örökségét. Fölfogása szerint „Érdemes is, fontos is úgy kérdezni, azzal a szókinccsel faggatni, értelmezni a távolibb múlt jelenségeit, amelyet a jelenlegi irodalomtudomány használ. Hiszen megtermékenyítő lehet gondolkodásunkra az a kutatói kiindulás, amely mai elméleti kérdésfeltevéseire a tizenkilencedik századi örökséggel párbeszédbe lépve hívja elő a választ” (10–11. – tőlünk a kiemelések!). E koncepció, e közelítésmód magában véve aligha kifogásolható – ellenkezőleg: roppant perspektivikus és hasznos lehet. Bármely irodalomtudományi irányzat jelentőségét, erőnyeit és fogyatékoságait csak egy másik felől, egy másiknak a nézőpontjából láthatni meg igazán; minden iskola önszemlélete elfogult és torzító, sohasem autentikus. Némileg meglepő viszont, hogy Bogoly József Ágoston szövegében – itt is, másutt is – a hermeneutika nem a ma virágzó irányzatok egyikeként szerepel, hanem „a jelenlegi irodalomtudománnyal” válik azonossá. Elméleti olvasmányaink tanúsítják, hogy léteznek és hódítanak másfajta iskolák is, s ezt nem csupán azért tartjuk szeren-

csésnek, mert a változatosság gyönyörködtet, a sokféleség pedig gazdagít, hanem mert megéltünk egy korszakot, amely a tudományban is kizárólagosságra tört, az egyedül lehetséges és üdvözítő felfogás birtokosának hirdette magát. Érthető, ha gyanakodva s elhárítón fogadunk minden, a letűnt idők szellemére csak a legcsekélyebb mértékben is emlékeztető megnyilatkozást. Ezenkívül úgy tűnik föl nekünk (s a könyv koncepcióját, „kérdésfeltevéseit” – mondhatnók: elváráshorizontját – illető kételyeink s fenntartásaink ebben summázhatók), hogy hermeneutika és pozitívizmus bajosan léphet egymással valóban gyümölcsöző „párbeszédbe”. E dialógus nem egyenrangú, azonos pozícióban lévő partnerek közt bontakozik ki, épp ezért vagy a süketek diskurzusához hasonlít, vagy – mert mindig a hermeneutika „kérdez” – teljességgel egyoldalúvá lesz, s csakis a pozitívizmus alulmaradásával végződhet. Egy metafizikával telített, erősen elméleti igényű, a nagy összefüggésekre fogékony, a művek befogadására koncentráló, önmagát folyvást tematizáló és problematizáló irányzat „faggat” itt egy, a metafizikától tartózkodó, jóval kevésbé teoretikus hajlandóságú, a részletkutatásba merülő, a művek keletkezését vizsgáló, önnön létmódjával nemigen foglalkozó iskolát. Ugyan mi-féle párbeszédbe elegendhet egymással a tűz és a víz, és számonkérhetjük-e mai ideáljainkat a tegnaptól és a tegnapelőtől? Utólag mindig könnyű okosabbnak lenni. Ha József Attila avagy Pilinszky felől ítéljük meg Balassi költői teljesítményét, bizony, eléggé lesújtó konzekvenciákra jutunk. Márpedig Bogoly József Ágoston úgy találja: „...a mai irodalomtörténész és irodalomteoretikus csak mai módon kérdezhet, s ezért az utókor talán szívesen kérné számon a pozitivistákon, a faktualizmus jegyében dolgozó irodalomtörténészekre a saját mostani szempontjait.

Ezt a munkát is el kell majd végeznünk..." (10. – kiemelés L. H.). Nincs kétség: jószerével a vádló és a vádlott viszonya jön létre így, s kettejük „eszmeccseréjének” végkifejlete sem lehet kérdéses. A hermeneutika könyörtelen ítélőszéke előtt a pozitívizmus egyszerűen megsemmisül, de legalábbis önnön szánalmas karikatúrájává válik. Ez a számonkérő közelítésmód, az ily típusú „kérdésfeltevés” történetiellennek tetszik számunkra, s rossz emlékeket is ébreszt bennünk. Találkoztunk már oly elmélettel, amely türelmetlenül, a saját mérhetetlen fölényének és csálhatatlanságának tudatában szemlélte és értékelte a korábbi idők teóriáit, s elutasította avagy megróttta, lesajnálta valamennyit, amiért nem ugyanazokat a következtetéseket vonták le, amiket ő.

Ám ha rigorózus is a koncepció, a könyvben érvényesülő felfogás – szerencsére – enyhültebb, árnyalatosabb, hajlékonyabb. Bogoly József Ágoston egyszerre szigorú és toleráns; mondhatnók – bántó szándék nélkül – úgy is: ambivalens módon, kételkedően végzi munkáját. Jól érzékelhetően nem kedveli, naiv és távlattalan irányzatnak véli a pozitívizmust, de tőle telhetően iparkodik méltányosan szólni róla, elismervén egynemely erőnyeit s mindmáig fontos eredményeit. Tisztelet, becsület Tolnai Vilmos tudósi magatartását és életművét („...szűk úton magasra jutott” – jelenti ki egy helyütt: 133.), bár lépten-nyomon el is marasztalja, amiért a tudományos paradigmaváltás idején nem volt kellőképpen fogékony a szellemtörténet hívására, s megrekedt az immár tradicionális filológiai módszerrel. Megfelelően eme „kettős látás”-nak, a monográfia igen kritikus, ám a legtöbb vonatkozásban helytálló véleményét formál a pozitívizmusról és a *Bevezetés az irodalomtudományba* szerzőjéről. Bogoly József Ágoston többször is hangsúlyozza a filológiai szemlélet és a

hermeneutika egymásrautaltságát (7., 23–24., 134.), s rámutat, mily nagy a különbség „...a korszakokon, irányzatokon átmutató Ars Philologiae” (22.) és a pozitivistá „...fakticismusba szervesült...” változata közt (23. – lásd még: 7., 9., 13., 17., 134.). Kár, hogy a monográfus sehol nem definiálja pontosan, mit is ért ő *Ars Philologiae*-n (a szakirodalomban a „filológia” kifejezés többféle értelemben használatos!), így a könyvben e fogalom jelentése némiképp ködös, bizonytalan körvonalú marad. Bogoly József Ágoston előbb néven nevezi (7–8.), majd szakszerűen jellemzi (17–24.) a pozitívizmus irányzatának legfőbb sajátosságait, s nem kis érdeme, hogy tág tudománytörténeti kontextusban vizsgálódik, képet adván a tizenkilencedik század végi bölcséleti koreszmék és a honi irodalomtörténetírás viszonyáról, bemutatván a diszciplína magyar jeleseit s törekvéseit. Fejtegetéseiből kitetszik, hogy – akár literatúránk – a Nyugathoz képest irodalomhistoriai kutatásunk is fáziskésésben volt, „...elméleti és módszertani kidolgozottságát tekintve...” (110.), nem tisztázódik viszont, mikortól számítsuk a kései pozitívizmus periódusát (37. stb.) – a szellemtörténet feltűnésétől? –, illetőleg: van-e különbség (s ha igen, minémű?) a kései és a posztpozitívizmus között (47., 108. etc.). S meg kell jegyeznünk: az áttekintő fejezetek (31–58., 108–119.) – noha jó összefoglalást nyújtanak, így feltétlenül hasznosak – egy kissé leltárszerűvé sikeredtek, s kevés bennük a tudományos újdonság; a korábbi szakirodalom kivonatának tekinthetők, oly fölösleges avagy meghökkenítő észrevételekkel, mint hogy Gyulai bizonyos könyvei „...nagy stílművészettel megírt munkák” (43.), Katona Lajos pedig a századforduló tudományának „...igazi »hapax legomenon«-ja...” (52.). Bevalljuk: ez utóbbi kifejezést nemigen mernők emberre vonatkoztatni, lévén

jelentése „egyszer mondott”, „egyetlen helyen előforduló adat” (vö.: Bakos Ferenc, *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Bp., 1984. 319.). A „rőzse-dalok” Adytól csakugyan hapax legomenon, de hogy Katona Lajos is az legyen... Azt sem hallgathatjuk el, hogy a monográfia föl-építése, szerkezete nem a legszerencsésebb; rengeteg benne az önismétlés, az átfedés, az újrakezdés, a gondolatmenet egységességét, szerves voltát ki-kezdő megoldás. A szerző kétszer is belefog Tolnai Vilmos pályájának, tudományos munkásságának vizsgálatába, kétszer is szemügyre veszi a magyar irodalomtörténet-írás helyzetét a századfordulón (ennek következtében kétszer is beszél Heinrich Gusztávról: 45–46., 110., Négyesy Lászlóról: 58., 112. és másokról), kétszer is fölidézi (74–75., 76.) Tolnai véleményét Faustról és Ádámról, számtalanszor hangoztatja ugyanazokat a kifogásokat a pozitívizmus ellenében etc. etc. Csekély nézetünk szerint a könyvnek semmiképp sem vált volna ártalmára, ha Bogoly József Ágoston logikusabb, áttekinthetőbb szerkesztésre tör, ha megkísérli egybegyűrní a két áttekinthető fejezet anyagát, nemkülönben, ha folytonosságot teremt a Tolnai Vilmos bemutatás, hagyatékát elemző részek között – egy szóval: ha megszünteti a vonalvezetés esetlegességeit, a gondolatmenet töréseit, s ha kiszűri szövegéből az önismétlések sokaságát.

A munka legértékesebb, legtöbb újdonsággal szolgáló hányada a *Bevezetés az irodalomtudományba* érdemes szerzőjével foglalkozik. A Tolnai Vilmos tudósi portréját fölrajzoló fejezetek – paradox módon – azért is becsesek, mert érvényesülnek bennük a múlt századi filológia hagyományai is: a gondos adatgyűjtés, a tényisztelet, a részletkutatás, az indukció, az analízis, a leíró módszer stb. A pozitívizmusért nemigen lelkesülő Bogoly József Ágoston számos ponton és vonatkozásban vér-

beli pozitivistaként viselkedik, tán szándéka ellenére is bizonyítván ilyképp, hogy – a könyv egyik sűrűn használt szavát idézve – a hermeneutikán „iskolázott” kutató csakugyan nem nélkülözheti ez irányzat segítségét. A szerző igen jól látja annak jelentőségét, hogy Tolnai Vilmos egy személyben volt nyelvész és irodalmár (26–27. stb.), s noha nem nőtt – ebben némi szemrehányás rejlik – „...nagy egyéni elméletalkotó és korszakmeghatározó tudós”-sá (9.), hanem mindvégig megmaradt az „alapfokon”, „...a filológiai módszerű irodalomtörténeti vizsgálódások alapozó mezőnyein...” (133.), ténykedése, öröksége mégis roppant értékes. A róla szóló fejezeteknek úgyszintén erénye, hogy a monográfus széles összefüggésekben szemlélődik (például: 108–111.), s a szerző érdemei közt tartjuk számon azt is, hogy „hőse” szellemi mesterei közül külön is említi az angolszász tudománymetodológiát (61–62.). Bogoly József Ágoston helyesen jelöli ki Tolnai űvre-jének jegecesedési pontjait (Arany János hagyatéka, Madách és *Az ember tragédiája*), szépen méltatja a tudós textológusi működését és fontos verstani munkásságát, s nem fukarkodik a dicsérettel, amidőn a Thaly-féle balladahamisítványok leleplezőjéről beszél. Fanyarabbul szól viszont a *Bevezetés az irodalomtudományba* című kézikönyvről, megkésettését, késő-pozitivistát voltát hangsúlyozván, de fölfigyel benne – korántsem meglepően – azokra a mondatokra, amelyek a szellemtörténet, illetőleg a recepcióesztétika irányába mutatnak (123.). Csakis toll- vagy nyomdahiba lehet, hogy bár Tolnai kilenc pontban foglalta össze Csokonai verselméleti gondolkodásának újdonságait, a monográfiában e szám nyolcra zsugorodik (88.). A nyomda egyébként sem remekelt – ezt jelzik a helyesírási vétségek is.

Összegezve: a Tolnai Vilmosról kapott kép még akkor is autentikusnak tetszik, ha a szerző – a hermeneutika felől nézvést – nemegyszer fölös szigorral nyilatkozik róla. Pedig Bogoly József Ágoston tisztában van azzal is, hogy a pécsi tudós nem pusztán eltökélt konzervatívizmusból, hanem legalább annyira a „hajlam” és az „alkat” parancsának engedelmességgel maradt meg a pozitívizmus bűvkörében (81., 130. stb.). Vagyis Tolnai Vilmos helyesen ismerte föl önnön adottságait, tehetségének természetét, s ezért őt (s a hozzá hasonlókat) aligha érheti gáncs. Nem követelhetjük mindenkitől ugyanazt – s ő maradéktalanul megfelelt annak a feladatnak, amelyre rendeltetett. S csakugyan vétke volna, amiért „Az irodalomtörténeti munkában nem szerette az absztrakciós megoldások túlhajszolását, s [...] nem szívlelte [sic!] a kevés konkrétumra építő elméletieskedést sem, s ezzel a kései pozitivisták között nem volt egyedül”?... (80–81. – a magunk kiemelései!). Érdemes meditélnünk e kérdésen.

Bogoly József Ágoston teoretikusan felkészült és igényes, állításait megfontoló szakember, épp ezért furcsálljuk, hogy némelykor fedezetlen kijelentésekre ragadtatja magát. Mihez kezdünk például „azzal a fölismeréssel”, „...hogyminden szöveg értelmezés eredményeként jött létre” (12.)? Ez ugyanolyan képtelenség (filozófiai szempontból is!), mintha azt állítanók: az asztal a rajta végzett tevékenységek, a só pedig az ízlelés eredményeként jött létre. Anélkül, hogy visszahátrálnánk az engelsi-lenini anyagfoglalomhoz, kénytelenek vagyunk hangoztatni: a szöveg – számos esetben a pozitivisták szürke, de áldozatos munkájának köszönhetően – a tudatunktól (és az értelmezéstől) függetlenül létező, objektív valóság, ellentétben a szövegjelentéssel, amely valóban az értelmezés produktuma.

Végezetül néhány szót a könyv stílári arculatáról. Bogoly József Ágoston legfőbb törekvése a szakszerűség, s e szándékát a hermeneutika jellegzetes nyelvével, fogalomkincsével valósítja meg. Az igény tiszteletreméltó, a kivitelezés már kevésbé. A monográfia stílusa néhol költőien emelkedett (Tolnai „Folytonos küzdelemben élt, de lelki egyensúlyának következetes főntartásáért fénylő aranyban fizetett neki az élet”: 28. – ugyanó: „...műalkotást vizsgál. Olyan valamit, ami hordozza az örök szépség áramló fénybőségét”: 71. etc.), legtöbbször azonban nehézkes és körülményeskedő. Nyelvhelyeségi hibák („erős virulencia”: 38., „szívlelte” – szívélte helyett –: 80., 130., „nem fektetett elegendő hangsúlyt”: 93., 130., „hézagpótló”: 112. stb.) és képzavarok („Személyisége az érték-választás, az életbizalom, az alkat és feladat, a helyzet és képesség pontosan metszett arányainak eredőjében bontakozott ki...”: 28. – kiemelés L. H.) szepelözik a szöveget, amidőn pedig teljesen elragadja a szerzőt a szakszerűség buzgalma, ily riasztó mondatok kerekednek ki a tolla alól: (a pozitivisták) „...magát az irodalmi mű alkotóját sem a történeti tér és idő egyediségének és egyetemességének hatásszövedékeként létesülő antropológiai karakterből eredő lehetséges irodalmi-művelődési magatartás kreatív személyiségeként fogták föl” (39.). Az efféle kijelentések láttán (sajnos, számos akad belőlük!) az olvasónak kedve támadhatna Ignotussal felkiáltani: „Akasszanak fel, ha értem” – ám ha ezt tenné, nem lenne igaza. E mondatok végső soron érthetők, azon viszont lehet és kell is merengnünk: csakugyan szükségszerű velejárója-e a tudományos hitelnek a nyakatekert fogalmazás. Nézetünk szerint a pontoságnak nem ikertestvére a körmönfontosság, s a világos beszédnek sem párja a gondolathiány.

Nem kis tett Bogoly József Ágoston-tól, hogy Tolnai Vilmos személyét és hagyatékát kiásta a feledésből. Könyvét – fenntartásaink ellenére is – becsljük, a pozitivizmus teljes rehabilitálása pedig semmiképp sem állt szándékunkban. Ez irányzat korlátai számunkra is nyilvánvalóak, mégis úgy találjuk: méltányosabb bánásmódot s elbírálást érdemelne a mostanában szokásosnál. Vilcsek Béla higgadt vélekedéséhez csatlakozunk: „A pozitivizmus tényfeltáró adatszerűsége, filológiai pontossága és a szellemtörténet egyéni szempontú, intuitív beleéléssel felvillantott összefüggései, legyenek bármennyire kedvezőtlenek is alkalmazásának feltételei, manapság is sokat segíthetnek az irodalmi közgon-

dolkodásunkat még mindig átható legendák, tévhit, torzítások és közhe-lyek megszüntetésében. Élet és életmű tényeinek objektív, pozitív számbavétele és az érzékeny, szellemtörténeti átélés hozzájárulhat írók, alkotások és folyamatok jobb (meg)értéséhez” (vö.: Vilcsek: *Az irodalomtudomány „provokációja”*. Bp., 1995. 111. – a saját kiemelésünk!). S akár benne, bennünk is él a töprengő kérdés: „... vajon az irodalomtudomány elkövetkező időszakában szerephez juthatnak-e a ma már klaszszikusnak vagy konzervatívnak nevezett iskolák és azok kétségtelen eredményei” (i. m. 286.)? A magunk részéről szkeptikusak vagyunk.

Lőrinczy Huba

CZIGÁNY LÓRÁNT: GYÖKÉRTELEN, MINT A ZÁSZLÓ NYELE

Írások a nyugati magyar irodalomról. Budapest, Szabad Tér, 1994. 352 l.

Hamarosan időszerűvé válik az 1945 és 1990 közötti nyugati magyar irodalom tudományos feldolgozása és történetének megírása. Lassan elérkezettnek látszik annak ideje, hogy valaki a művek számbavételére, elemzésére, értékelésére, az egyetemes magyar irodalomban való elhelyezésére, valamint az irodalmi mozgalmak és alkotói műhelyek áttekintésére vállalkozzék.

E munkához szinte minden előkészület megtörtént. Nemcsak a művek kritikai felmérése ment végbe évtizedeken át folyamatosan, de sor került összefoglaló írások elkészítésére és publikálására is. Ebben oroszánrészt vállaltak hazai irodalomtörténészek, köztük elsősorban Béládi Miklós és Pomogáts Béla, kisebb-nagyobb dolgozatokban tárva a magyarországi olvasóközönség elé az emigrációban élő szerzők működését és ennek természetét. Árulkodó volt a korra, az azt jellemző politikai viszonyokra, hogy előbb született meg az emigráns irodalmat bemutatató – gyakran politikai felhangok-

tól nem mentes – ábrázolás, mint annak lehetősége, hogy a Nyugaton született művek Magyarországra bejussanak és olvashatókká váljanak. A velük foglalkozó irodalomtörténészek csaknem kivétel nélkül olyasmiről beszéltek és írtak, ami az olvasóknak hozzáférhetetlen volt. Az összefoglalások azonban nem voltak feleslegesek és haszon nélküliek. Valamelyes képet nyújtottak mindarról, vagy sok mindenről, ami a nyugati magyar diaszpóra irodalmában történt, és ha az eredeti művek nem jutottak is el a magyarországi érdeklődőkhöz, a szerzők, a témák, a műfajok, az összefüggések, az alkotói módszerek tekintetében némi eligazítást nyújtottak. Hibáik és hiányaik ellenére is hasznosak voltak.

Ez a fajta munka az emigrációban szerényebb és szegényesebb volt, mint a hazában. Ismertetések, méltatások, bírálatok csaknem minden jeles és fontos műről, némelyek esetében nem lebecsülendő számban, megjelentek. Annak ellenére, hogy kevesen voltak a hi-